

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.42>

ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА ЯК ЗАСАДНИЧИЙ ПРИНЦИП ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

Попадинець Г.О.,
*кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії
Інституту гуманітарних та соціальних наук
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: 0000-0003-1701-0830*

Попадинець Г.О. Принцип верховенства права як засадничий принцип правової держави.

У статті проведено аналіз принципу верховенства права як засадничого, базового принципу створення і функціонування правової держави.

Зазначено, що сутність та зміст цього принципу і до сьогодні залишається незрозумілим не тільки пересічним громадянам, а й більшості правникам, що є недоліком вищої освіти.

Наголошено, що згідно ст. 1 Конституції, Україна є правовою державою. Головними ознаками правової держави є конституційне закріплення основних прав і свобод людини і громадянина, розвинена система законодавства, верховенство конституції, розподіл влади, незалежні суди, пріоритет норм міжнародного права над національним, висока правова культура і правосвідомість державних діячів і населення.

Зазначено, що принцип верховенства права закріплено у ст. 8 Конституції України і характеризується низкою ознак, таких як пріоритет прав людини, відповідність закону праву (панування правових законів), правової визначеності та обмеження державної влади правом.

Встановлено, що Конституція України не розкриває зміст верховенства права і не пов'язує верховенство права із верховною силою норм самої Конституції. Основним призначенням цього принципу є забезпечення прав і свобод людини і громадянина у відносинах з державною владою та державними органами.

Зазначено, що право, з позицій юридичного позитивізму, є сукупністю правил поведінки, норм, які дані людині державною владою, тобто виписані законодавцем, що в юридичному позитивізмі право і закон ототожнюються.

З'ясовано, що верховенство права нерозривно пов'язане з пріоритетом прав людини, що передбачає визнання прав людини вищою соціальною цінністю. Панування у державі правових законів передбачає дотримання конституційної вимоги про правовий характер законів.

Зауважено, що право і нормотворчість не тотожні один одному, нормотворчість лише один з проявів права. Безпосереднім проявом реалізації принципу верховенства права є «зв'язаність» та «обмеження» діяльності всіх трьох гілок влади – законодавчої, виконавчої та судової основними правами особи.

Зазначено, що правова держава характеризується незалежною судовою системою.

Ключові слова: права людини, законодавство, нормотворчість, справедливість, державні органи, юридичний позитивізм, судова система.

Popadynets H.O. The principle of the rule of law as a fundamental principle of a legal state.

The article analyzes the principle of the rule of law as a fundamental, basic principle of the creation and functioning of a legal state.

It is noted that the essence and content of this principle to this day remains incomprehensible not only to ordinary citizens, but also to most lawyers, which is a drawback of higher education.

It was emphasized that according to Article 1 of the Constitution, Ukraine is a state governed by the rule of law. The main features of a state governed by the rule of law are the constitutional enshrining of fundamental human and civil rights and freedoms, a developed system of legislation, the supremacy

of the constitution, the separation of powers, independent courts, the priority of international law over national law, a high legal culture and legal awareness of state figures and the population.

It is noted that the principle of the rule of law is enshrined in Article 8 of the Constitution of Ukraine and is characterized by a number of features, such as the priority of human rights, the conformity of law to law (the rule of law), legal certainty, and the limitation of state power by law.

It has been established that the Constitution of Ukraine does not disclose the content of the rule of law and does not link the rule of law with the supreme power of the norms of the Constitution itself. The main purpose of this principle is to ensure the rights and freedoms of man and citizen in relations with state authorities and state bodies.

It is noted that law, from the standpoint of legal positivism, is a set of rules of behavior, norms that are given to a person by state authorities, that is, written by the legislator, and that in legal positivism, right and law are identified.

It has been found that the rule of law is inextricably linked to the priority of human rights, which implies the recognition of human rights as a higher social value. The rule of law in a state implies compliance with the constitutional requirement of the legal nature of laws.

It is noted that law and rule-making are not identical to each other, rule-making is only one of the manifestations of law. A direct manifestation of the implementation of the principle of the rule of law is the “connection” and “restriction” of the activities of all three branches of power – legislative, executive and judicial – by the fundamental rights of the individual.

It is noted that the rule of law is characterized by an independent judicial system.

Key words: human rights, legislation, rule-making, justice, state bodies, legal positivism, judicial system.

Постановка проблеми. З часу незалежності українці прагнуть побудувати правову демократичну державу, яка на практиці застосовує принцип верховенства права. Проте, сутність та зміст цього принципу і до сьогодні залишається незрозумілим не тільки пересічним громадянам, а й більшості правникам, незважаючи на історичне рішення Верховного Суду від 03 грудня 2004 року, коли його було введено в широкий обіг. Принцип верховенства права у сучасній Україні не сприймається як засадничий, базисний, основоположний, не набув того значення, яким має бути у правовій державі. Неоднозначно трактується зміст принципу верховенства права і у науковій літературі, тому є найбільш дискусійним та неоднозначним.

Мета дослідження. На основі проведеного аналізу, розкрити сутність та зміст принципу верховенства права як засадничого принципу правової держави.

Стан опрацювання проблематики. Принцип верховенства права досліджували у своїх працях С. Головатий, О. Дзюбенко, А.Заєць, М. Козюбра, А. Колодій, П. Рабінович та ін. Проте цей принцип залишається незрозумілим і найбільш дискусійним у колі науковців.

Виклад основного матеріалу. Згідно ст. 1 Конституції, Україна є правовою державою, вся діяльність якої повинна підпорядковуватися праву.

Концептуально ідея правової держави визріла у 18-19 ст. завдяки внеску таких мислителів як Ж.-Ж. Руссо, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є, І. Кант, Г. Гегель, Р. Моль, Г. Еллінек, А. Дайсі, та ін. Окремі ідеї правової держави, як обмеження державної влади законом, висловлювалися ще античними мислителями Платоном, Аристотелем, Полібієм та ін. Серед українських правознавців ідею правової держави підтримували та розвивали С. Дністрянський, Б. Кістяківський, С. Котляревський, О. Малицький, М. Палієнко, Ф. Тарановський та ін.

Головними ознаками правової держави є конституційне закріплення основних прав і свобод людини і громадянина, розвинена система законодавства, верховенство конституції, розподіл влади, незалежні суди, пріоритет норм міжнародного права над національним, висока правова культура і правосвідомість державних діячів і населення. [1, с. 710].

У свою чергу, верховенство права передбачає панування природного права у функціонуванні держави, життєдіяльності громадян і суспільства. Термін уперше вжито у 19 ст. британським юристом А. Дайсі, проте початкові ідеї концепції верховенства права знаходимо у творах античних мислителів – Аристотеля, Цицерона, Сенеки, у прихильників доктрини природних прав людини – Г. Гроція, Б. Спінози, Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш.-Л. Монтеск'є, Т. Джефферсона, І. Канта.

Як вихідна ідея і базовий постулат правової держави, принцип верховенства права характеризується низкою ознак, які мають принципове значення або виступають умовою його реалізації.

Це пріоритет прав людини, відповідність закону праву (панування правових законів), правової визначеності та обмеження державної влади правом.

Відповідно до ч. 1 ст. 8 Конституції в Україні визнається і діє принцип верховенства права. І далі, у цій же статті – «Конституція України має найвищу юридичну силу», «Норми Конституції України є нормами прямої дії» [2].

Конституція України прямо не розкриває зміст верховенства права і не пов'язує верховенство права із верховною силою норм самої Конституції. Основним призначенням цього принципу є забезпечення прав і свобод людини і громадянина у відносинах з державною владою та державними органами, оскільки у правовій державі права людини і громадянина, функціонування державної влади та її інститутів забезпечується обмеженням державної влади правом. Як зауважує М. Козюбра «Ідея rule of law з самого початку свого становлення була спрямована проти тиранії і свавілля монархічних режимів та авторитаризму, які часто використовували формальний закон для досягнення антиправових цілей. Її метою було «зв'язати» державну владу правом, встановити надійний правовий заслін її необґрунтованому втручання у життя людей, створити необхідні правові механізми для реалізації та захисту прав і свобод людини. За усталеною традицією в західній правовій теорії і практиці принцип верховенства права ототожнюється здебільшого з верховенством фундаментальних прав людини. Саме у верховенстві фундаментальних природних прав людини у «концентрованому вигляді» і в людському вимірі представлене вихідне правове начало. Вони виступають як загальнообов'язковий правовий стандарт і одночасно як конституційна вимога до правової якості законів та інших нормативних актів, до організації і діяльності всіх гілок державної влади і посадових осіб. Таке розуміння принципу верховенства права закладене і у Конституції України» [3].

Тому верховенство права нерозривно пов'язане з пріоритетом прав людини, що передбачає визнання прав людини вищою соціальною цінністю.

А. Колодій зазначає, що, людина є критерієм людського прогресу, мірилом історичних досягнень суспільства і держави, а роль права у цьому вбачається у забезпеченні самовизначення особи, її розвитку і соціалізації, зв'язку з іншими людьми, із суспільством в цілому [4, с. 127].

Право гарантує соціальну свободу людей у суспільстві, рівність від народження. У свою чергу, принцип верховенства права забезпечує невід'ємні права людини і громадянина на свободу, рівність, пошану і недоторканність.

Як відомо, шлях до розбудови правової держави починається з досконалого, несуперечливого законодавства. Для впровадження і реалізації у державі верховенства права необхідна наявність правового законодавства, такого, яке за своєю сутністю відповідає праву, є справедливим, яке не порушує основних прав і свобод особи.

Панування у державі правових законів передбачає дотримання конституційної вимоги про правовий характер законів. Теоретичне і практичне розрізнення права і закону дає можливість принципу верховенства права набувати самостійного, відмінного від принципу законності значення. Право не є ні результатом правотворчої діяльності держави, ні тим більше її засобом. Воно виступає соціальним феноменом, закорінене в світову і національну культуру, в духовну історію народу, його традиції, безпосередньо пов'язане з такими категоріями, як свобода, справедливість, гідність, гуманізм (М. Козюбра). Воно характеризується як «природне», «належне», «ідеальне», «розумне», «справедливе» тощо право.

Тут варто зазначити, що право, з позицій юридичного позитивізму, є сукупністю правил поведінки, норм, які дані людині державною владою, тобто виписані законодавцем. Норма є усталеною, раз і назавжди даною догмою, наказом, велінням, нормативним міркуванням законодавця. В юридичному позитивізмі право і закон ототожнюються, тому соціальне призначення права, тобто виписаних законодавцем норм, слугує забезпеченням соціального компромісу. На думку позитивістів немає потреби пізнавати сутність права і держави, бо пізнати їхню сутність – неможливо. Вивчення потребує лише державне, тобто позитивне право, бо воно єдино правильне, на протигагу природному, так званому негативному праву, бо природне – невизначене, неокреслене, невиписане, незмінне.

Окрім того, позитивізм настоює досліджувати лише формальний, зовнішній бік права, а не змістовний, тобто на формально-логічному підході до права. На цьому наголошували такі мислителів як: Ш. Амос, К. Бергбом, Є. Васьковський, Б. Віндшайд, Д. Грім, П. Лабанд, Дж. Остін, С. Пахман, А. Цітельман та інші, які намагалися «очистити» право від суспільних відносин, а

юриспруденцію від «метафізичних» положень про природу, причини, сутність права, від культурних параметрів, оціночних сенсів.

На відміну А. Заєць розглядає право не просто як сукупність норм, встановлених державою, а як сукупність правил належного, правил поведінки, корпусу правил, які легітимовані суспільством, базуються на історично досягнутому рівні соціальної етики [5, с. 3]. Таке розуміння права не дає підстав для його ототожнення з законом.

У законі, в повному обсязі повинні відображатися невід'ємні природні права і свободи людини і громадянина, передбачені Конституцією. Це є умовою, яка характеризує чинність закону. Закон або нормативний акт у якому звужуються або обмежуються права людини вважається неправовим, носить неконституційний характер і підлягає розгляду Конституційним Судом, з метою встановлення його відповідності Конституції України.

Законодавець повинен враховувати та керуватися даною умовою, щоб закон був правовим. Відомчі нормативно-правові акти, акти органів місцевого самоврядування мають чітко відповідати обсягам та змістові прав людини, закріплених у Конституції, не обмежуючи та не звужуючи їх. Звуження прав людини законодавцем свідчить про незнання або ігнорування ним цих прав, заперечення права та його верховенства у нормотворчій діяльності.

Зауважимо, що право і нормотворчість не тотожні один одному. Нормотворчість – лише один, хоча і дуже важливий прояв права. Якщо право об'єктивно коріниться в самих суспільних відносинах, наділених «правовою природою», то нормотворчість – один з суб'єктивних проявів цієї об'єктивності. У цьому сенсі нормативно-правовий акт є продуктом пізнання права суб'єктом нормотворення, яке, як і будь-яка форма пізнання, є суб'єктивним сприйняттям об'єктивного світу [6, с. 70].

Дотримання суб'єктом нормотворення чітких правил щодо його форми та змісту служить гарантією його реалізації. Недотримання вимог щодо форми та змісту правових актів призводить до визнання їх неконституційними, неправовими, а отже, недійсними.

Враховуючи вище зазначене, можна зробити висновок, що принцип верховенства права є засадничим, базовим, найбільш значущим та вихідним, завдяки чому модифікується функціонування держави у сфері нормотворення.

Принцип верховенства права у правовій державі передбачає створення і функціонування не тільки державних органів, а й громадських організацій, соціальних спільнот, порядок їх взаємовідносин. Розуміння цього принципу дає змогу звернути увагу на той факт, що не держава утворює право, а, навпаки, право є основою організації і життєдіяльності держави в особі її органів і посадових осіб, громадських організацій. Ідея верховенства права певною мірою змінює саму філософію права і прав людини, від позитивізму до природно-правової доктрини, від нормативізму до загальних прав людини. З цього питання і Загальна декларація прав людини, і міжнародне законодавство затверджують абсолютну цінність людської особистості, її пріоритет щодо держави, природний, невід'ємний характер прав і свобод людини.

Свобода у суспільстві можлива лише за умов, коли державна влада буде обмежуватися правом та перебувати під його контролем, а також взаємодіяти з громадянським суспільством у межах, визначених правом.

«Зв'язаність» та «обмеження» діяльності всіх трьох гілок влади – законодавчої, виконавчої та судової основними правами особи є безпосереднім проявом реалізації принципу верховенства права [3].

І останнє, із легітимацією норм права органічно пов'язана легітимність державної влади. Як зазначає вітчизняний правознавець А. Заєць, «усі приписи держави оцінюються населенням з точки зору правового чи неправового характеру і визнаються чи не визнаються саме як правові норми» [7, с. 38]. І далі: «Влада, яка не одержала підтримки своїх повноважень визначеним у суспільстві шляхом, не може претендувати на правовий характер своїх приписів, нехай і виданих з добрими намірами. Навіть найкраще правило поведінки не стане правом, якщо не виходитиме від легітимної суспільної влади, тобто щодо якої не відбулась процедура суспільного визнання і виправдання... Державна влада, яка не отримала легітимації у суспільстві, не лише неспроможна створити нове право, але й руйнує те, яке існувало раніше» [7, с. 39].

Правова держава характеризується ще і незалежною судовою системою, завдяки якій реалізується принцип верховенства права. Незалежність судів від центральної влади, прийняття ними правових рішень вважається основою правового демократичного суспільства. Важливими чинниками, які дозволяють захищати інтереси суб'єктів права, права і свободи людини і громадянина є

справедливість, прозорість і об'єктивність в ухваленні судових рішень. Без реально дієвої судової системи неможливе економічне, соціальне і правове функціонування держави та її складових. Разом з тим, можна стверджувати, що принцип, який визначає правосуддя проявом вищої справедливості, не є повністю реалізованим в Україні. Приходиться констатувати, що ще є судді, які не розуміють природу принципу верховенства права. Верховенство права не повинно ставати верховенством суддів. Думається, що це недолік, перш за все, вищої юридичної освіти.

Висновки. Сутність і зміст верховенства права передбачає панування природного права у функціонуванні держави та життєдіяльності громадян і суспільства, визнання людини найвищою соціальною цінністю. Верховенство права характеризується низкою таких ознак, як пріоритет прав людини, дотримання основних прав і свобод людини і громадянина, панування правових законів, обмеження державної влади правом, які мають принципове значення і виступають умовою його реалізації.

Головними ознаками правової держави є конституційне закріплення основних прав і свобод людини і громадянина, верховенство конституції, розвинена система законодавства, розподіл влади, незалежні суди, висока правова культура і правосвідомість посадових осіб і населення.

Отже, принцип верховенства права є засадничим, базовим і основоположним принципом правової держави. Держава тільки тоді вважається правовою, коли принцип верховенства права впроваджено у всі сфери її життєдіяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Великий енциклопедичний юридичний словник /За ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. 2-ге вид., переробл. і доповн. К.: Вид-во «Юридична думка», 2012. 1020 с.
2. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР URL: <https://zakon.rada.gov.ua>.
3. Інтерв'ю з М. Козюброю. Верховенство права. Законодавчий бюлетень. Київ 2005.
4. Колодій А. Принципи права України: Монографія. К.: Юрінком Інтер, 1998. 208 с.
5. Засць А. Принцип верховенства права (теоретико-методологічне обґрунтування). *Вісник Академії правових наук України*. 1998. № 1. С. 3.
6. Дзюбенко О.Л. Ідея верховенства права в контексті відомчого нормотворення. *Наукові записки Києво-Могилянської академії. Юридичні науки* Том 64. Юридичні науки. 2007. С. 70–73.
7. Засць А.П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. К.: Парламентське вид-во, 1999. 309 с.